

Suvi Rytty

KUHNELAISUUS LÄÄKETIETEEN REVIIRILLÄ

Nykyisin julkisuudessa puidaan aika ajoin vaihtoehtolääkinnän ja lääketieteen välistä ongelmallista suhdetta. Kiista ei kuitenkaan ole uusi. Tässä artikkelissa tarkastellaan lääkäreiden suhtautumista luonnonparannustapaa edustavaan kuhnelaisuuteen 1900-luvun alun Suomessa. Kuhnelaisuus määriteltiin puoskaroinniksi, koska sen sairauskäsitys poikkesi radikaalisti koululääketieteestä. Mutta toisaalta kuhnelaiset käyttivät samoja luonnonparannuskeinoja kuin lääketiedekin. Tämä kuhnelaisuuden tunkeutuminen lääketieteen reviirille aiheutti suomalaisille lääkäreille ongelman, joka pyrittiin ratkaisemaan mielikuvien tasolla tapahtuvalla luonnonparannustavan lääketieteellistämällä. Taustalla vaikutti tieteelliseen lääketieteeseen alusta pitäen kuulunut pyrkimys jatkuvasti määrittää, mikä on oikeaoppista lääkintää. Artikkelin perustuu lääkärinkunnan ja kuhnelaisten 1900-luvun alussa julkaisemiin aikakauslehtiin.

Vuonna 1906 suomennettiin saksalaisen ”luonnonlääkäri” Louis Kuhnen (1835–1901) teos *Uusi lääketiede eli oppi tautien yhtenäisyydestä ja niiden siihen perustuvasta parantamisesta ilman lääkkeitä ja leikkauksia* (1890). Siinä luvattiin kaikkien sairauksien aina keuhkotaudista kuppaan paranevan ilman lääkkeitä kylmien kylpyjen, raittiin ilman, auringonvalon, kasvisruokavalion ja nautintoaineista luopumisen avulla. Näistä niin sanotuista luonnonmukaisista parannustavoista innostuneiden suomalaisten toimesta Kuhnen opit levisivät nopeasti ympäri Suomea etelästä aina Ouluun ja Kemiin asti, ja Kuhne-hoidosta eli ”kuhnimisestä” tuli varsinkin vuosina 1908–1914 suorastaan muoti-ilmiö kansan keskuudessa, erityisesti Karjalassa.¹ Kuhne-hoidon kansansuosion voi sanoa luoneen pohjan suomalaiselle luonnonparannusliikkeelle, joka alkoi hiljalleen organisoitua 1910-luvulta lähtien luonnonparannuslehtien, yhdistysten ja luonnonparantoloiden ympärille.²

---

¹ Kuhne 1906; Piirilääkärien vuosi- ja rokotuskertomukset 1908–1914, LHA, KA; O. J. Luonnonparannusliike Karjalassa, Kiertolainen huhtikuu 1910, 4–7; Kalle Kaukoranta: Luonnonmukaisia elämän- ja parannustapoja käsittelevää kirjallisuutta, Terveys tammi-helmikuu 1911, 9.

² Kalle Kaukoranta: Luonnonmukaisia elämän- ja parannustapoja käsittelevää kirjallisuutta, Terveys tammi-helmikuu 1911, 9; Sampsu Luonnonmaa: Reumatismien poistaminen saunan ja vartalokylpyjen avulla, Parantaja huhti-kesäkuu

Suomalaista 1900-luvun alun lääkärikuntaa kansan keskuudessa muotiin tullut Louis Kuhnen ”uusi lääketiede” ei kuitenkaan miellyttänyt, vaan se julistettiin puoskaroinniksi, koska se poikkesi radikaalisti lääketieteestä. Luonnontieteeseen perustuvalla lääketieteellisellä suuntauksella oli 1900-luvun alussa legitiimi asema länsimaisissa yhteiskunnissa, mikä juonsi juurensa 1800-luvun puoliväliin. Tuolloin luonnontieteellinen lääketiede alkoi syrjäyttää muita lääketieteellisiä koulukuntia esimerkiksi bakteriologiassa saavuttamansa edistyksen avulla, mistä seurasi, että kaikki muut parannussuuntaukset, jotka eivät hyväksyneet uutta luonnontieteellistä paradigmaa, määriteltiin harhaopeiksi ja marginalisoitin ”oikeaoppisen” lääketieteen ulkopuolelle.³

Todellisuudessa koululääketiede ja sen ulkopuoliset parannussuuntaukset eivät kuitenkaan koskaan ole olleet täysin toistensa vastakohtia, vaan niiden välillä on parannussuuntauksesta riippuen ollut havaittavissa useampiakin yhtymäkohtia niin teorian, terapian kuin yleisen retoriikankin tasoilla.⁴ Artikkelissani käsittelen suomalaisten lääkäreiden suhtautumista vaihtoehtolääkintää edustavaan kuhnelaisuuteen 1900-luvun alun Suomessa. Lähtökohtana on lääkäreiden käsitys siitä, että kuhnelaisuus oli ”huuhaata”, koska se niin monessa suhteessa erosi radikaalisti ”oikeaoppisesta” koululääketieteestä. Mutta todellisuudessa kuhnelaisuudella oli myös useita yhtymäkohtia lääketieteeseen. Aluksi tarkastelen kuinka kuhnelaisuus erosi lääketieteestä ja mitä yhtäläisyyksiä niillä oli. Sen jälkeen pohdin, miten yhtäläisyydet vaikuttivat lääkäreiden suhtautumiseen Kuhne-hoitoa kohtaan.

Sekä kuhnelaiset että suomalaiset lääkärit argumentoivat oman oppinsa puolesta ja toisiaan vastaan julkaisemissaan aikakauslehdissä, joihin tämä artikkeli perustuu. Kuhnelaiset ja muut luonnonparannustavan kannattajat julkaisivat varsinaisesti kahta eri lehteä, *Terveys – Luonnonparannustavan ystävien ja vegetariaanien äänenkannattajaa* sekä *Luonnonparantaja – Luontaisten ja kansanomaisten parannustapojen sekä yleensä luontaisten elämän ja sivistyksen harrastajaa* (vuodesta 1915 *Parantaja*), minkä lisäksi heidän kirjoituksiaan julkaistiin *Mustalaislähetyksen äänenkannattaja Kiertolaisen* luonnonparannusosastossa. Näistä lehdistä erityisesti *Terveydellä* oli suhteellisen suuri levikki, esimerkiksi vuonna 1911 8000 kappaletta, joten kyse ei ollut mistään marginaalisesta ilmiöstä.⁵ Lääkärilehdissä kuhnelaisuuteen otettiin toistuvasti kantaa ainoastaan Suomalaisen Lääkäriseura Duodecimin julkaisemassa populaarilääketieteellisessä *Terveydenhoitolehdessä*, jonka tilaajamäärä esimerkiksi vuonna 1910 oli yli 7800 eli sillä oli

---

1915, 58–59; Kirvun Luonnonparantola, Suuntaviivoja 1930, 2–3; Oskari Jalkio: Toimintani luonnonparantajana, Suuntaviivoja 1930, 17.

³ Vaskilampi 1992, 15–16, 51; Jütte 1996, 27–29; Gelfand 2001, 1131–1133, 1136–1137.

⁴ Bynum & Porter 1987, 3–4; Smith 1987, 174–192.

⁵ Terveyden lukijoille ja ystäville, *Terveys* huhtikuu 1911, 32; Lukijalle, *Terveys* helmikuu 1912, 15; Vuoden vaihteessa, *terveys* tammikuu 1915, 2–3; Tilausilmoitus, *Terveys* lokakuu 1918, 3.

Terveyden kanssa melko samansuuruinen lukijakunta.⁶ Lisäksi tietoja suomalaisen lääkärikunnan suhtautumisesta kuhnelaisuuteen on täydennetty piirilääkäreiden vuosi- ja rokotuskertomuksien avulla.

Louis Kuhnen lääketieteestä poikkeava sairauskäsitys

Louis Kuhne oli alkuperäiseltä ammatiltaan puuseppä Leipzigista. Hän oli vuonna 1864 alkanut kehittää ”uutta lääketiedettä” petyttyään omalla kohdallaan aikansa koululääketieteen parannuskykyyn. Hän julkaisi useita parannustapaansa käsitteleviä teoksia 1800-luvun lopussa ja avasi vuonna 1883 Leipzigissa "Kansainvälisen parantolan ilman lääkkeitä ja leikkauksia". Kuhnen parannusjärjestelmä oli ilmeisen suosittu, sillä vuoteen 1905 mennessä *Uudesta lääketieteestä* oli otettu 93 saksalaista painosta ja kirja oli käännetty 24 eri kielelle.⁷ Kuhnen parannusjärjestelmän taustalla vaikutti laajempi, Saksassa 1800-luvun puolivälissä maallikoiden keskuudessa kehittynyt luonnonparannusoppi (*die Naturheilkunde*), joka puolestaan sai alkunsa vanhan, jo antiikin aikana tunnetun vesiparannuksen elpymisestä 1800-luvun alussa.⁸ Luonnonparannusopin ytimen muodosti rousseaulainen luonnon ihailu, jonka mukaisesti sivilisoituminen oli turmellut länsimaisten ihmisten elämäntavat niin, että ne aiheuttivat sairauksia. Terveys voitiin saavuttaa ainoastaan ”palaamalla luontoon”, mikä tarkoitti oleilua valossa ja raittiissa ilmassa ruumiillista työtä tehden, siveellisen elämän viettämistä sekä lihansyönnistä ja kaikista nautintoaineista luopumista.⁹

Kuhnen sairausteoria perustui ajatukseen, että oli olemassa vain yksi ainoa taudinsyy, "vieraat aineet". Niitä joutui ruumiiseen vääränlaisen ravinnon mukana, hengitettäessä huonoa ilmaa tai ne saattoivat periytyä vanhemmilta lapsille. Ruumis pyrki koko ajan vapautumaan vieraista aineista luonnollisten kanaviensa eli uloshengityksen, hien, virtsan sekä ulostuksen kautta. Sairaudet johtuivat siitä, että pääasiassa huonon ruuansulatuksen seurauksena vieraat aineet alkoivat

---

⁶ K. Taskinen: Duodecim-seuran vuosikertomus, Duodecim touko-kesäkuu, 1911, 203.

⁷ Kuhne 1906, III–VIII, 9–20, Ilmoituksia-sivut; Selldén 1911, 13–14; Kuhnen ruoka- ja kylpyjärjestelmä y.m, *Terveys* kesäkuu 1911, 45.

⁸ Jütte 1996, 30-31. Vesiparannustavan elvyttäjänä ja luonnonparannustavan uranuurtajana pidetään sleesiaista talonpoikaa Vincentz Priessnitzia (1799–1851), jonka kylmävesihoitomenetelmä tuli 1800-luvun alussa tunnetuksi ympäri Eurooppaa maallikoiden lisäksi myös lääkäreiden keskuudessa. Siihen kuului yli viisikymmentä eri tapaa käyttää kylmää vettä, kuten koko- ja osakylvyt, suihkut, kosteat kääreet, ihon pyyhkiminen kostealla liinalla ja kylmän veden juonti. Lisäksi hoitoon kuului kävelyretkiä raittiissa ilmassa ja yksinkertainen ruokavalio. Monissa kylpytapojen historioissa vesihoito usein sekoitetaan balneologiaan. Balneologialla tarkoitetaan tietyllä paikkakunnilla sijaitsevilla terveyskylpylöissä otettavia juoma- tai kylpykuureja, kun taas vesiparannusta voidaan harjoittaa terveyslähteiden ja kylpylöiden ulkopuolellakin. Jütte 1996, 29–30, 115–164.

⁹ Jütte 1996, 29–31, 126.

kerrostua eri puolille ruumista, mikä esti elimistön säännönmukaisen toiminnan.¹⁰ Lämpötilan muutokset, mielenliikutukset tai tärähdykset saivat vieraat aineet käymään ruumiissa kuten oluen sammiossa, mikä tuotti lämpöä eli aiheutti kuumeen. Käymisen seurauksena kehittyi bakteereita, jotka eivät siis olleet taudin syy vaan seuraus, ja siksi lääketieteen opit tarttuvista taudeista Kuhnen mukaan olivat väärä.¹¹

Sairaus oli siis ruumiin kokonaisvaltainen häiriötila, joka oli mahdollista korjata yhdellä ja samalla Kuhnen kehittämällä hoitomenetelmällä. Kuhne-hoito aloitettiin joko höyry- tai aurinkokylvyllä, jossa lämpö liuotti ruumiiseen kertyneitä vieraita aineita niin, että osa niistä poistui jo lämmön aikaansaaman hikoilun mukana. Sen jälkeen otettiin istumakylpy kylmässä vedessä, jonka tarkoituksena oli verenkierron kiihdyttämisen avulla johtaa lämmön liuottamat vieraat aineet erittämiselimiin. Tämän takia veden kanssa kosketuksissa oli vain lantion alue jalkojen jäädessä istumakylpyammeen ulkopuolella. Jotta vieraat aineet lopulta poistuisivat ruumiista erityselimien välityksellä, oli tärkeää pitää ruuansulatus kunnossa kasvisruokavalion avulla. Liha, alkoholi, tupakka, kahvi ja tee olivat kiellettyjä, millä haluttiin pitää keho puhtaana myrkyistä.¹²

Luonnontieteelliseen lääketieteeseen verrattuna Kuhnen parannusfilosofia vaikuttaa tosiaankin melko mielikuvitukselliselta. Luonnontieteellinen lääketiede perustui Pariisin sairaaloissa 1800-luvun alussa kehittyneeseen uudenlaiseen sairauskäsitykseen, patologiseen anatomiaan, jonka mukaisesti sairaus oli tietyn elimen, kudoksen tai solun häiriötila, eikä siis ruumiin kokonaisvaltainen tila, kuten Kuhne väitti.¹³ Toinen luonnontieteellisen lääketieteen peruspilari oli 1800-luvun puoliväliin mennessä vakiintunut käsitys tautien spesifisyydestä eli siitä, että jokaisella taudilla oli oma syynsä, kulkunsa ja hoitonsa.¹⁴ Tämän käsityksen valossa Kuhnen perusteeksi yhdestä ainoasta taudista, jolla oli vain yksi syy ja yksi hoito, kuulosti lääkäreiden korvissa täydeltä huuhaalta. Maineen sairaiden petkuttajana Kuhne sai lääkäreiden keskuudessa väitteellään, että hänen hoitotavallaan oli mahdollista parantaa myös sellaiset taudit, joihin lääketieteellä ei ollut parannuskeinoa.¹⁵

Suomalaiset lääkärit eivät vastustaneet Kuhnen oppeja pelkästään niiden mielikuvituksellisuuden, vaan ennen kaikkea niistä mahdollisesti koituvien konkreettisten seurausten takia. Eniten huolta suomalaisessa lääkärikunnassa aiheutti Kuhnen väite, että mikrobit eivät aiheuttaneet tauteja, minkä lääketieteen alalla tehdyt bakteriologiset keksinnöt olivat jo 1800-

---

¹⁰ Kuhne 1906, 25–28.

¹¹ Kuhne 1906, 28–30, 33–34, 62, 67–68.

¹² Kuhne 1906, 96–138.

¹³ Gelfand 2001, 1132.

¹⁴ Vuori 1979, 113; Berliner 1984, 30–31.

¹⁵ N.J.A: Uusi lääketiede, THL huhtikuu 1906, 59; Kirjelaatikko, THL maaliskuu 1908, 50; A.J.P: Kuhnimisesta, THL marraskuu 1910, 177; Johannisson 1990, 38–40; Palmblad 1997, 17–18; Gelfand 2001, 1138–1139.

luvun puolivälin jälkeen osoittaneet vääräksi.¹⁶ Kulkutaudit olivat Suomessa vielä 1800–1900 -luvun vaihteessa yleisiä. Piirilääkäreillä oli ennestään suuria vaikeuksia saada erityisesti maaseudun rahvas noudattamaan kulkutautiepidemioiden torjumiseksi annettuja sairaiden eristysmääräyksiä, sillä kansa uskoi "*ettei tauti tartu eikä rutto rupee joll'ei Jumala salli*".¹⁷ Tarttuvista taudeista ei haluttu ilmoittaa piirilääkärille, koska se olisi rajoittanut kanssakäymistä naapureiden ja tuttavien kanssa sekä aiheuttanut desinfiointimenpiteitä asunnoissa. Suomalaiset lääkärit pelkäsivät, että mikäli Kuhnen oppi tautien tarttumattomuudesta leviäisi kansan keskuuteen, kaikki kulkutautien ehkäisemisessä saavutetut edistysaskeleet valuisivat hukkaan.¹⁸

Ei niin paljon eroja etteikö jotain yhteistäkin

Vaikka suomalaiset 1900-luvun alun lääkärit pitivätkin Kuhnen sairauskäsitystä täysin mielikuvituksen tuotteena, sitä se ei kuitenkaan ollut. Täytyy muistaa, että Kuhne alkoi rakennella sairausteoriaansa 1860-luvulla, jolloin luonnontieteelliseen ajattelumalliin perustuva lääketiede vasta vakiinnutti asemaansa länsimaisissa yhteiskunnissa. Kuhnen parannusjärjestelmä rakentuikin suurelta osin vanhojen lääketieteellisten teorioiden varaan. Esimerkiksi Kuhnen ajatus huonosta ruuansulatuksesta tautien aiheuttajana heijastaa 1800-luvun alun Euroopassa muodissa ollutta lääketieteellistä koulukuntaa, joka käsitti kaikki sairaudet suolistokanavan tulehduksiksi, gastroenteriiteiksi.¹⁹ Samoin myös Kuhnen näkemys bakteereista käymisilmiön lopputuloksena juonsi juurensa vielä mikrobien "löytämisenkin" jälkeen 1800-luvulla Euroopassa käytyyn kiistaan siitä, olivatko mikro-organismit sairauden syy vai seuraus.²⁰

---

¹⁶ N.J.A: Uusi lääketiede, THL huhtikuu 1906, 59–60; Konrad ReijoWaara: Louis Kuhnen "Uusi lääketiede" ja kuhnijat, THL syyskuu 1908, 143; A.J.P: Kuhnimisesta, THL marraskuu 1910, 176; Kirjelaatikko, THL tammikuu 1911, 15–16; Uno Winter: Kerran vielä kuhnekylvyistä, THL maaliskuu 1911, 45; Konrad ReijoWaara: Toht. Hj. Sellén, Kuhnen ruoka- ja kylpy-järjestelmä, THL heinäkuu 1911, 110; Konrad ReijoWaara: Käsitteiden selvittämiseksi, THL marraskuu 1911, 166–167; Berliner 1984, 31–33; Gelfand 2001, 1138–1139.

¹⁷ Ikaalisten piirilääkärin vuosikertomus 1906, Lääkintöhallituksen arkisto, KA.

¹⁸ N.J.A: "Uusi lääketiede", THL huhtikuu 1906, 59–60; Konrad ReijoWaara: "Louis Kuhnen "Uusi lääketiede" ja kuhnijat", THL syyskuu 1908, 144–145; Kirjelaatikko, THL tammikuu 1911, 15–16; Uno Winter: Kerran vielä kuhnekylvyistä, THL maaliskuu 1911, 45; N. J. A: Lääkärit ja muut parantajat, HS 5.11.1911, 5. Kansan asenteesta tautien tarttuvuuteen ks. esim. Oulun ja Pudasjärven piirilääkärin vuosikertomukset 1905, Porin, Ikaalisen ja Savonlinnan piirilääkärin vuosikertomukset 1906, Salon ja Antrean piirilääkärin vuosikertomukset 1907, Tyrvään, Iisalmen, Lappeenrannan ja Kuopion piirilääkärin vuosikertomukset 1908, Lääkintöhallituksen arkisto, KA. Kulkutautien yleisyydestä ks. Hietala 1992, 117–129.

¹⁹ Vuori 1979, 110; Smith 1987, 184.

²⁰ Alkusyntyteorian mukaisesti uskottiin mikrobien olevan käymisilmiön lopputuotteita eli syntyvän käyvästä tai mätänevästä materiaalista. Tämän teorian kumosi kuitenkin Louis Pasteur (1822–1895) jo vuonna 1864 osoittamalla, että mikrobit eivät syntyneet itsestään, vaan tulivat ruumiiseen ulkopuolelta. Vaikka mikro-organismien ja sairauksien liittyminen toisiinsa vähitellen hyväksyttiin lääketieteessä, vielääkään ei oltu varmoja, olivatko mikro-organismit

Mutta Kuhnen parannusjärjestelmä ammensi vaikutteita vielä tätäkin kauempaa lääketieteen historiasta, sillä se muistutti perusajatuksiltaan humoraalipatologiaa, antiikin aikana kehittyntä lääketieteellistä oppirakennelmaa, joka vaikutti länsimaiseen lääketieteeseen aina 1800-luvun alkuun asti. Eräs ruotsalainen lääkäri totesikin: ”*Mitä enemmän minä vertaan Kuhnen kirjoja Hippokrates-kirjallisuuteen, sitä enemmän olen tullut vakuutetuksi siitä, että Kuhne on saanut jonkun saksalaisen käännöksen Hippokrateksen teoksista ja sitten rakentanut järjestelmänsä pohjalle, jonka alkujaan on laskenut lääketieteen isä.*”²¹

Humoraalipatologian perusajatuksena oli, että terveys oli kehossa vaikuttavien nesteiden eli humoraalien (veren, keltaisen ja mustan sapen sekä liman) välinen tasapainotila. Mikäli jokin nesteistä lisääntyi tai väheni, seurasi sairaus.²² Humoraalipatologian vaikutusta Kuhnen sairauskäsityksessä oli esimerkiksi ajatus terveydestä ruumiin tasapainotilana, jota ”vieraiden aineiden” ylimäärä horjutti. Tasapainoon vaikutti muun muassa elimistöön otetun ruuan ja juoman sekä elimistöstä poistuvien eritteiden välinen suhde. Siksi ruokavaliolla, hengityksellä, hikoilulla ja muilla elimistön eritteillä oli sekä humoraalipatologiassa että Kuhne-parannuksessa tärkeä osa. Toinen keskeinen humoraalipatologinen elementti Kuhnen parannusfilosofiassa oli unitaarisuus eli yksi ainoa sairauksien syntyä ja olemusta koskeva periaate – ”vieraat aineet” – ja siihen perustuva hoitomenetelmä.²³

Louis Kuhnen parannusfilosofian kytkeytyminen vanhoihin lääketieteellisiin teorioihin ei kuitenkaan tehnyt siitä 1900-luvun alun lääkäreiden silmissä yhtään hyväksyttävämpää, sillä 1800-luvun puolivälissä tapahtuneen luonnontieteellisen lääketieteen läpimurron seurauksena myös vanhat lääketieteelliset teoriat olivat muuttuneet harhaopeiksi.²⁴ Historiallisessa perspektiivissä tarkasteltuna oikea- ja vääräoppisuuden välinen raja onkin liukuva: Sairauksikäsitteet ja parannusmenetelmät, joita tietynä aikana pidetään oikeaoppisina, saattavat muuttua ajan myötä harhaopeiksi. Luonnontieteeseen perustuva lääketiede on tänä päivänä lyönyt itsensä niin vahvasti läpi länsimaisissa yhteiskunnissa, että se houkuttaa ajattelemaan muunlaisten parannusjärjestelmien olevan vääriä. Oikea- ja vääräoppisuuden välisen rajan ajallinen liukuvuus kuitenkin osoittaa, ettei missään määrättyssä terapeutisessä teoriassa, lähestymistavassa tai tekniikassa itsessään ei ole mitään, mikä tekisi siitä oikeaoppisen muihin kilpailijoihin verrattuna.

---

sairauden syy vai seuraus. Kysymyksen ratkaisi Robert Koch (1843–1910), joka vuonna 1876 osoitti tietyn bakteerin aiheuttavan pernaruton. Vuori 1979, 267–268.

²¹ Sellén 1911, 36.

²² Joutsivuo 1995, 36.

²³ Vuori 1979, 164–165, 244–250; Joutsivuo 1995, 39. Alunperin sairaudet humoraalipatologiassa ymmärrettiin toisistaan poikkeaviksi ja omanlaista hoitoa vaativiksi, mutta ajan myötä humoraalipatologiakin kehittyi unitaariseen suuntaan. Vuori 1979, 250.

²⁴ Vaskilampi 1992, 15–16, 51; Jütte 1996, 27–29; Gelfand 2001, 1131–1133, 1136–1137.

Oikeaoppisuus on pikemminkin tulosta tiettyjen sosiaalisten toimijoiden kyvystä tehdä omasta maailmankuvastaan uskottava ja legitiimi.²⁵

Vaikka Kuhnen sairausteoriaa ei suomalaisissa lääkäripiireissä hyväksyttykään, yllättäen itse Kuhne-hoidolle annettiin kuitenkin tunnustusta. ”..ei kenenkään ole syytä tuomita järkevästi käytettyjä, Kuhnenkin neuvomia kylpy-muotoja, jotka nykyään ovat muodissa. Ja se muoti ei suinkaan ole niitä hulluimpia, päinvastoin.”²⁶ todettiin populaarilääketieteellisessä *Terveydenhoitolehdessä*. Asia selittyy sillä, että luonnonparannuskeinot tunnettiin ja niitä käytettiin myös 1900-luvun alun lääketieteessä.²⁷ Luonnonparannusopille oli jopa oma lääketieteellinen nimityksensä, *physiatria* (nyk. *fysiatria*), millä tarkoitettiin nimenomaan tautien parantamista ilman lääkkeitä ja kirurgisia toimenpiteitä. Fysiatrian hoitokeinoja puolestaan kutsuttiin fysikaalis-dieettiseksi parannustavaksi. Fysikaaliseen parannustapaan kuuluivat muun muassa vesi-, ilma- ja aurinkokylvyt, hieronta, (sairas)voimistelu ja sähköhoito, kun taas dieettisellä hoidolla tarkoitettiin taudin parantamista ruokavalion avulla. Fysikaalis-dieettistä parannustapaa käytettiin erityisesti lääketieteellisesti johdetuissa parantoloissa esimerkiksi hermotautien sekä tuberkuloosin hoidossa.²⁸

Lääketieteellisen tutkimuksen alalla 1800-luvun kuluessa saavutetulla edistyksellä oli hyvin vähän vaikutusta sairauksien hoitoon ja lääkäreiden terapeuttinen arsenaali pysyi länsimaissa vielä 1900-luvun alussakin suppeana. Tunnettujen lääkkeiden määrä oli vähäinen ja monet niistä olivat vaikutuksiltaan kyseenalaisia. Tauteja hoidettiin esimerkiksi elohopealla, arsenikilla, kiniinillä, salisyylivalmisteilla (mm. aspiriini), jodilla ja digitaliksella. Taudinaiheuttajia vastaan kehitettyjä rokotteita oli vähän, eikä bakteereistakaan johtuviin tartuntatauteihin ollut tehokkaita hoitokeinoja ennen sulfan ja antibioottien käyttöönottoa 1930- ja 1940-luvuilla.²⁹ Ei siis ollut mikään ihme, että luonnonparannuskeinoilla täydennettiin myös lääketieteen vajavaista hoitoarsenaalia.

Varsinaista sairauksien hoitoa suurempi merkitys luonnonparannuskeinoilla kuitenkin oli ennaltaehkäisevässä terveydenhoidossa, mitä 1900-luvun alussa nimitettiin hygieniaksi. Hygienian merkityksen korostuminen luonnontieteellisessä lääketieteessä liittyi Euroopassa 1870-luvun tienoilla puhjenneseen terveydenhoitoinnostukseen, joka puolestaan oli seurausta muun

---

²⁵ Nicholls 2001, 163–164.

²⁶ Kirjelaatikko, THL tammikuu 1910, 16.

²⁷ Ks. esim. Karl V. Hällberg: Niin kutsutuista "luonnonparannuskeinoista" ja niiden käyttämisestä I, THL helmikuu 1903, 26–29; Karl V. Hällberg: Niin kutsutuista "luonnonparannuskeinoista" ja niiden käyttämisestä II. Kylvyistä, THL 1903, 44–48; Karl V. Hällberg: Niin kutsutuista "luonnonparannuskeinoista" ja niiden käyttämisestä II. Kylvyistä (jatkoa), THL huhtikuu 1903, 59–61; Karl V. Hällberg: Niin kutsutuista "luonnonparannuskeinoista" ja niiden käyttämisestä III. Urheilusta, THL touko-kesäkuu 1903, 75–82; Tietosanakirja V 1913, 1243–1245.

²⁸ Tietosanakirja II 1910, 299, 1299; Tietosanakirja III 1911, 441; Tietosanakirja V 1913, 1244–1245; Tietosanakirja VII 1915, 248.

²⁹ Johannisson 1990, 38–40; Palmblad 1997, 17–18; Gelfand 2001, 1138–1139.

muassa 1800-luvun kuluessa havaituista teollistumisen, kaupungistumisen ja modernisaation luomista ongelmista. Nämä ongelmat konkretisoituivat esimerkiksi työväestön kurjissa elinolosuhteissa, jotka edistivät tautien leviämistä,³⁰ mutta niiden nähtiin olevan yhteydessä myös ihmiskunnan fyysiseen ja moraaliseen rappioon, kuten alkoholismiin, rikollisuuteen, prostituutioon sekä esimerkiksi hermo- ja sukupuolitautien yleistymiseen.³¹ Hygienialla pyrittiin taistelemaan tätä ihmiskunnan degeneraatiota vastaan korjaamalla sivistyksen ja kulttuurin vääristämiä elämäntapoja, joiden katsottiin aiheuttavan sairauksia. Suomessa yhtenä lääkärikunnan keskeisimpänä hygieniavalistuksen kanavana toimi juuri *Terveydenhoitolehti*.³²

Lääketieteen edustajien lisäksi 1800–1900 -luvun vaihteen terveydenhoitoinnoston levisi myös maallikoiden keskuuteen. Kaikkialla Euroopassa, myös Suomessa, syntyi kansalaisjärjestöjä ja yhdistyksiä, jotka levittivät tietoa hygieniasta ja terveydenhuollosta.³³ Koululääketieteen kannalta ironiseksi asian tekee se, että nimenomaan hygieeniset virtaukset synnyttivät Euroopassa kiinnostuksen kuhnelaisuuden kaltaisia luonnonparannustapoja kohtaan: propagandistisilta tavoitteiltaan luonnonparannusopin vaatimukset luonnonparannuskeinojen käyttämisestä terveyden hoidossa olivat linjassa lääketieteen tavoitteiden kanssa kasvattaa kansalaiset hygieeniseen maailmankatsomukseen.³⁴ Hygieenikkojen tavoin myös kuhnelaisten tavoitteena oli kansalaisten elämäntapoja korjaamalla luoda uusi, terve ja vahva yhteiskunta.³⁵

Samankaltaisuuden ongelma

Ruotsalaista lääketieteen historiaa tutkineen Eva Palmbladin mukaan lääkärit eivät yleensä taistelleet luonnonlääkintätapaan liittyviä lääketieteen ulkopuolisia parannussuuntauksia vastaan, sillä niiden vaatimukset veden, valon, raikkaan ilman, terveellisen ruokavalion ja ruumiinliikunnan

---

³⁰ Johannisson 1990, 38–40, 64–65; Johannisson 1991, 140–142, 144, 152; Hietala 1992, 112; Lehtonen 1995, 206–208.

³¹ Johannisson 1991, 146–148, 152; Hietala 1992, 70; Halmesvirta 1996, 138.

³² Ks. esim. Karl V. Hällberg: Niin kutsutuista ”luonnonparannuskeinoista” ja niiden käyttämisestä I, THL helmikuu 1903, 26–29; Konr. ReijoWaara: Anna heille ase, THL lokakuu 1906, 145–147; Konrad ReijoWaara: Aurinkokylpyjen varjopuolia, THL toukokuu 1910, 65–68; Maiju Pöyhönen: Muistelmia Broadlands’in luonnonparantolasta Englannista, THL joulukuu 1910, 186–188.

³³ Smith 1987, 182; Johannisson 1990, 64–65; Palmblad 1990, 36–37; Hietala 1992, 76, 105.

³⁴ Johannisson 1990, 64; Palmblad 1990, 44; Johannisson 1991, 146–150, 186; Palmblad 1997, 82.

³⁵ Elämisen taito I, Kiertolainen helmikuu 1912, 4–7; Tohtori Lybeck’in esitelmä Laihiällä, Kiertolainen heinäkuu 1910, 3; Hiukan pukineista, Terveys huhtikuu 1911, 25; V. Suni: Luonnollisuuden iloon!, Terveys heinäkuu 1911, 49–50; Aaku Mäki: Ruumis hengen temppele, Luonnonparantaja kesäkuu 1912, 84–87; Kaarlo Uskela: Ennen ja nyt. Vähän vertailua, Luonnonparantaja kesäkuu 1912, 92; L.L.: Vähän hieromisesta, Luonnonparantaja syys-lokakuu 1912, 138–140.

käyttämistä terveydenhoidossa osuivat yksin hygieenisten uudistuspyrintöjen kanssa.³⁶ Myös Suomessa lääkärit tunnustivat Kuhne-hoidon tietyissä tapauksissa hyväksi terveydenhoitokeinoksi.³⁷

Toisaalta vaihtoehtolääkinnän tutkijat ovat sitä mieltä, että marginaalisen parannusjärjestelmän ja legitimiin lääketieteen välinen konflikti on sitä laajempi, mitä lähempänä marginaalijärjestelmän parannusmenetelmät ovat legitimiin lääketieteen terapiamuotoja.³⁸ Käyttäessään samanlaisia luonnonparannuskeinoja kuhnelaisuus ja lääketiede kilpailivat samoista asiakkaista, mutta kuhnelaisuuden filosofia ja sairauskäsitys erosivat radikaalisti lääketieteestä kyseenalaistaen lääketieteen perustotuudet. Vielä 1900-luvun alun Suomessa sekä oppimattomalla kansalla että sivistyneistölläkin oli hyvin puutteelliset tiedot ihmisruumiin rakenteesta, sen toiminnoista ja lääketieteestä yleensä.³⁹ Oli olemassa vaara, että kansan silmissä Kuhnen yksinkertainen parannusjärjestelmä suurine lupauksineen näyttäytyi jopa tieteellistä lääketiedettä houkuttelevampana vaihtoehtona, minkä takia lääkäreille oli tärkeää todistaa se puoskaroinniksi.

Mutta kuhnelaisuuden kova kritiikki osoittautuikin ongelmalliseksi, sillä se synnytti yleisen mielikuvan siitä, että lääkärit vastustivat koko luonnonparannustapaa.⁴⁰ Hygieniavalistusta levittäville suomalaisille lääkäreille tämä oli takaisku, sillä hygieniaprojektissa pyrittiin erityisesti opettamaan kansalle "luonnonmukaisten" elämäntapojen ja luonnonparannuskeinojen merkitystä terveyden säilyttämisessä. Suomalaiset hygieenikot pyrkivät ratkaisemaan ongelman luomalla luonnonparannustavasta mielikuvan lääketieteellisenä parannusmenetelmänä, joka kuhnelaisuuden muodossa vain oli joutunut harhateille. He korostivat luonnonparannusopin eli fysiatrian jakoa kahteen eri suuntaukseen. "Väärää" edusti kuhnelaisuus, joka käytti luonnonparannustapaa yksinomaisena hoitokeinona kaikkiin mahdollisiin tauteihin kieltäen lääkkeet ja leikkaukset. "Oikeaa" luonnonparannusoppia puolestaan edusti lääketieteen fysikaalis-dieettinen osa-alue, jolle

---

³⁶ Palmblad 1997, 82.

³⁷ Konrad ReijoWaara: Louis Kuhnen "Uusi lääketiede" ja kuhnijat, THL syyskuu 1908, 145–146; V.K-i (nimimerkki): Luonnonparantola Viipuriin, Karjala 17.12.1909, 5; A.J.P: Kuhnimisesta, THL marraskuu 1910, 176–177; Kirjelaatikko, THL tammikuu 1911, 15–16; N.J.A: Lääkärit ja muut parantajat, HS 5.11.1911, 4–5; Uno Winter: Kerran vielä kuhnekylyistä, THL maaliskuu 1911, 45; Konrad ReijoWaara: Käsitteiden selittämiseksi, THL marraskuu 1911, 166, 168–169.

³⁸ Allen & Wallis 1976, 135; Wardwell 1976, 62–63; Vaskilampi 1992, 41.

³⁹ Ks. esim. Ikaalisten, Oulun, Heinolan, Viipurin ja Salmin piirilääkärien vuosikertomukset 1906, LHA, KA; N. J. A: Lääkärit ja muut parantajat, HS 5.11.1911, 4; Konrad ReijoWaara: Louis Kuhnen "Uusi lääketiede" ja kuhnijat, THL syyskuu 1908, 143; E. L: Muutama sana suomenkielisestä lääketieteellisestä kirjallisuudesta, THL elo-syyskuu 1911, 141–142; Konrad ReijoWaara: Ihmetohtori-menettelyn salaisuuksia, THL lokakuu 1912, 155–156.

⁴⁰ E. W. Lybeck: Vielä sananen "kuhnimisesta", THL tammikuu 1911, 12–13; Kirjelaatikko, THL tammikuu 1911, 15; Uno Winter: kerran vielä kuhnekylyistä, THL maaliskuu 1911, 44–45; Kuhnimisesta, Terveys syyskuu 1911, 66; X (nimimerkki): Lainopillinen neuvo, Terveys lokakuu 1911, 73–74; Konrad ReijoWaara: Käsitteiden selvittämiseksi, THL marraskuu 1911, 165; Kärsville lohdutukseksi, Terveys joulukuu 1911, 102; A. A: Muistelmia ja vaikutelmia Salon vegetaarisilta päiviltä, Terveys lokakuu 1913, 73–74.

luonnonparannustapa oli vain yksi tieteellisen parannustaidon hoitomuoto lääkkeiden ja kirurgian rinnalla.⁴¹ Jakoa legitimoitiin sillä, että luonnonparannuskeinojen käyttäminen väärin eli Kuhnen sairauskäsityksen mukaisesti saattoi olla jopa vahingollista terveydelle.⁴²

Maallikkovaltainen luonnonparannustapa haluttiin myös saada lääkärikunnan valvontaan. Luonnonparannuskeinot, erityisesti vesihoito, esitettiin niin tehokkaina, että ne omin päin käytettyinä tai kuhnelaisten neuvomina saattoivat vaarantaa jopa potilaan hengen. Yleisö pyrittiin vakuuttamaan siitä, että vain lääkärin antama hoito oli turvallista, sillä useita vuosia kestäneellä koulutuksella hankittu ammattitaito takasi sen, että lääkäri osasi tunnistaa taudin ja määrätä siihen sopivan hoidon. Siihen itseoppineet luonnonparantajat eivät kyenneet.⁴³ Kansan vaillinaisesta terveydenhoidollisesta tietämyksestä johtuva kykenemättömyys arvostella itse, mikä oli ”oikeaa” ja mikä ”vääriä” hoitoa, antoi lääkäreiden mielestä heille oikeuden määrittellä oikeaoppisuus kansan puolesta. Terveydenhoidon asiantuntijoina lääkärit näkivät velvollisuudekseen toimia kansan terveyden vartijoina ja *"kohdella tällaisissa tapauksissa kansaa niinkuin rakastava isä kohtelee hairahtunutta lastaan"*.⁴⁴

Suomalaisten 1900-luvun alun lääkärien suhtautumisessa kuhnelaisuuteen näkyy hyvin luonnontieteelliseen lääketieteeseen alusta pitäen kuulunut pyrkimys vakiinnuttaa yksi ainoa lääketieteellinen paradigma rajaamalla jatkuvasti kilpailevat parannussuuntaukset oikeaoppisuuden ulkopuolelle.⁴⁵ Kuhnelaisuuden ja lääketieteen väliset samankaltaisuudet eivät lopulta tehneet lääkärikuntaa yhtään suopeammaksi itse kuhnelaisuutta kohtaan. Lääkäreiden suhtautumistavan taustalla vaikutti varmasti aito huoli potilaiden hyvinvoinnista, mutta kyse oli myös lääkäriprofession etujen ja lääketieteen monopoliaseman suojelemisesta. Kuhnelaisuudesta enää harva on nykypäivänä kuullutkaan, mutta lääketieteen monopolisointiprosessi jatkuu vielä

---

⁴¹ R. Idman: Muutamia sanoja kuumeesta ja sen hoidosta, THL elo-syyskuu 1901, 135; Karl V. Hällberg: Niin kutsutuista "luonnonparannuskeinoista" ja niiden käyttämisestä II. Kylvyistä (jatkoa), THL huhtikuu 1903, 59–61; Konrad ReijoWaara: Louis Kuhnen "Uusi lääketiede" ja kuhnijat, THL syyskuu 1908, 146; A. J. P.: Kuhnimisesta, THL marraskuu 1910, 177; Tietosanakirja V 1913, 1244.

⁴² Karl V. Hällberg: Niin kutsutuista "luonnonparannuskeinoista" ja niiden käyttämisestä I, THL helmikuu 1903, 27; Konrad ReijoWaara: Sopiiko kylmä vesihoito aivan pienille lapsille ja vanhoille?, THL kesäkuu 1906, 89; Konrad ReijoWaara: Louis Kuhnen "Uusi lääketiede" ja kuhnijat, THL syyskuu 1908, 148; A.J.P.: Kuhnimisesta, THL marraskuu 1910, 178; Kirjelaatikko, THL tammikuu 1911, 16; N. J. A.: Lääkärit ja muut parantajat, HS 5.11.1911, 4-5; Konrad ReijoWaara: Käsitteiden selvittämiseksi, THL marraskuu 1911, 167-168.; O. H...o: Ne sanovat, THL syyskuu 1913, 137; O. H...o: Ilmakylvyistä, THL toukokuu 1915, 67-69.

⁴³ Karl V. Hällberg: Niin kutsutuista "luonnonparannuskeinoista" ja niiden käyttämisestä I, THL helmikuu 1903, 26-29; Konrad ReijoWaara: Louis Kuhnen "Uusi lääketiede" ja kuhnijat, THL syyskuu 1908, 147; A.J.P.: Kuhnimisesta, THL marraskuu 1910, 178; Kirjelaatikko, THL tammikuu 1911, 15; Konrad ReijoWaara: Toht. Hj. Sellén, Kuhnen ruoka- ja kylpy-järjestelmä, THL heinäkuu 1911, 109; Konrad ReijoWaara: Käsitteiden selvittämiseksi, THL marraskuu 1911, 167-168; Yrjö Kajava: Hieman puoskaromisesta, THL tammikuu 1915, 9; Konrad ReijoWaara: Paljon on tuuliviiri-ihmisiä, THL kesäkuu 1915; Tietosanakirja VII 1915, 1133; Tietosanakirja IX 1917, 1406.

⁴⁴ Konrad ReijoWaara: Käsitteiden selvittämiseksi, THL marraskuu 1911, 170.

⁴⁵ Palmblad 1997, 10–11.

nykyäänkin heijastuen aina tietyin väliajoin puhkeavassa kiistassa lääketieteen ja vaihtoehtolääkinnän kannattajien välillä.

Arkistolähteet

Kansallisarkisto, Helsinki (KA).

Lääkintöhallituksen arkisto (LHA).

Piirilääkärien rokotuskertomukset 1905–1917 (Ee 19–24).

Piirilääkärien vuosikertomukset 1905–1917 (Eba 61–72).

Painetut lähteet

Duodecim. Kirjoituksia lääketieteen ja lääkärintoiminnan aloilta 1905–1915. Helsinki.

Helsingin Sanomat (HS) 5.11.1911. Helsinki.

Kiertolainen. Mustalaislähetyksen äänenkannattaja 1908–1912. Tampere.

Luonnonparantaja. Luontaisten ja kansanomaisten parannustapojen sekä yleensä luontaisen elämän ja sivistyksen harrastaja 1912–1913. Tampere. 1914 Turku.

Parantaja 1915–1916. Turku. 1917–1919 Paimio.

Terveystoimitus (THL) 1900–1919. Helsinki.

Terveys. Luonnonparannustavan ystävien ja vegetariaanien äänenkannattaja 1910–1919. Salo.

Kuhne, Louis 1906: *Uusi lääketiede eli oppi tautien yhtenäisyydestä ja niiden siihen perustuvasta parantamisesta ilman lääkkeitä ja leikkauksia.* Käännös Anna Klutas. Karisto: Hämeenlinna. [Alkuperäisteos 1890: *Die Neue Heilwissenschaft oder die Lehre von der Einheit aller Krankheiten und deren darauf begründete einheitliche, arzneilose und operationslose Heilung: ein Lehrbuch.*]

Selldén, Hj. 1911: *Kuhnen ruoka- ja kylpyjärjestelmä y.m. sekä muutamia hajanaisia tietoja Bernh. Lönnerbladın kylpy- ja ilmaparantolasta Hedemorassa: muutamia lohdutussanoja sairaille.* Käännös Anna Kurimo. Kalle Kaukoranta: Jämsä. [Alkuperäisteos 1906: *Om Kuhnes diet- och*

badkur m.m. jämte några strödda meddelanden från Bernh. Lönnerblads bad- och luftkuranstalt i Hedemora: några tröstens ord till sjuka.]

Suuntaviivoja. Aatteellinen erikoisjulkaisu Terveiden 20 vuotisen ilmestymisen johdosta 1930.
Oulu.

Tietosanakirjat II (1910), III (1911), V (1913), VII (1915), IX (1917). Otava: Helsinki.

Kirjallisuus

Allen, Gillian & Wallis, Roy 1976: 'Pentecostals as a Medical Minority.' Teoksessa Wallis, Roy & Morley, Peter (Toim.): *Marginal Medicine*, 110–137. Owen: London.

Berliner, Howard S. 1984: 'Scientific Medicine since Flexner.' Teoksessa Salmon, Warren J. (Toim.): *Alternative Medicines. Popular and Policy Perspectives*, 30–56. Tavistock: New York.

Bynum, W.F. & Porter, Roy 1987: 'Introduction.' Teoksessa Bynum, W.F. & Porter, Roy (Toim.): *Medical Fringe & Medical Orthodoxy 1750–1850*, 1–4. Croom Helm: London.

Gelfand, Toby 2001: 'The History of the Medical Profession.' Teoksessa Bynum, W. F. & Porter, Roy (Toim.): *Companion Encyclopedia of the History of Medicine. Volume II*, 1119–1149. Routledge: London.

Halmesvirta, Anssi 1996: 'Puhtaus on puoli ruokaa. Modernin eurooppalaisen mentaalihygienian oireilu Suomessa tämän vuosisadan alussa.' Teoksessa Roiko-Jokela, Heikki (Toim.): *Siperiasta siirtoväkeen. Murrosaikoja ja käännekohtia Suomen historiassa*, 135–161. Kopijyvä: Jyväskylä.

Hietala, Marjatta 1992: 'Innovaatioiden ja kansainvälistymisen vuosikymmenet.' Teoksessa: *Tietoa, taitoa ja asiantuntemusta. Helsinki eurooppalaisessa kehityksessä 1875–1917 I. Historiallinen Arkisto 99:1 / SHS. Helsingin kaupungin tietokeskuksen Tutkimuksia 1992:5:1*. Gummerus: Jyväskylä.

Johannisson, Karin 1990: *Medicinens öga. Sjukdom, medicin och samhälle – historiska erfarenheter*. Norstedt: Stockholm.

Johannisson, Karin 1991: 'Folkhälsa. Det svenska projektet från 1900 till 2:a världskriget.' *Lychnos. Årsbok för idéhistoria och vetenskapshistoria*. Uppsala.

Joutsivuo, Timo 1995: 'Kehon tilojen moninaisuus. Terveys yksilöllisenä tasapainotilana Galenoksesta renessanssiin.' Teoksessa Joutsivuo, Timo & Mikkeli, Heikki (Toim.): *Terveyden lähteillä. Länsimaisten terveyskäsitusten kulttuurihistoriaa. HArk 106*, 31–57. SHS: Helsinki.

Jütte, Robert 1996: *Geschichte der Alternativen Medizin. Von der Volksmedizin zu den unkonventionellen Therapien von heute*. Beck: München.

Lehtonen, Turo-Kimmo 1995: 'Bakteerit ja henkisten ruttotautien siemenet. Puhdas elämä suomalaisessa terveysvalistuksessa 1890-luvulla.' Teoksessa Joutsivuo, Timo & Mikkeli, Heikki (Toim.): *Terveyden lähteillä. Länsimaisten terveyskäsitusten kulttuurihistoriaa. HArk 106*, 205–252. SHS: Helsinki.

Nicholls, Phillip 2001: 'The Social Construction and Organisation of Medical Marginality: the Case of Homeopathy in Mid-Nineteenth-Century Britain.' Teoksessa Jütte, Robert & Eklöf, Motzi & Nelson, Marie C. (Toim.): *Historical Aspects of Unconventional Medicine: Approaches, Concepts, Case Studies*, 163–181. European Association for the History of Medicine and Health: Sheffield.

Palmblad, Eva 1990: *Medicinen som samhällslära*. Daidalos: Göteborg.

Palmblad, Eva 1997: *Sanningens gränser. Kvacksalveriet, läkarna och samhället. Sverige 1890–1990*. Carlsson: Stockholm.

Smith, Virginia 1987: 'Physical Puritanism and Sanitary Science. Material and Immaterial Beliefs in Popular Physiology, 1650–1840.' Teoksessa Bynum, W. F. & Porter, Roy (Toim.): *Medical Fringe & Medical Orthodoxy 1750–1850*, 174–197. Croom Helm: London.

Vaskilampi, Tuula 1992: *Vaihtoehtoinen terveydenhuolto hyvinvointivaltion terveysmarkkinoilla*. Jyväskylän yliopisto: Jyväskylä.

Vuori, Hannu 1979: *Lääketieteen historia. Sosiaalhistoriallinen näkökulma.* Gummerus: Jyväskylä.

Wardwell, Walter I. 1976: 'Orthodox and Unorthodox Practitioners: Changing Relationships and the Future Status on Chiropractors.' Teoksessa Wallis, Roy & Morley, Peter (Toim.): *Marginal Medicine*, 61-73. Owen: London.